

BUZOGÁNY DEZSŐ

A magyar Luther

Cristianus Schesaeusnak, az erdélyi szász humanista költőnek gyönyörű hexameterekben megírt verses krónikája, a *Ruinae Pannonicae* a hit bajnokaként énekli meg Dévai Bíró Mátyást, aki a magyarok közül elsőnek hirdette a wittenbergi prédikátor tanait, s ezért a nép elnevezte őt „magyar Luthernek”. Élete és munkássága a 16. század első feléhez, vagyis a reformáció helyi reformokként emlegetett korszakához köti Dévait. Valamikor a század elején született az erdélyi Déván, és 1545 első felében távozott a minden élők útján, Debrecenben.

A kor reformátori szabványéletformája az övé: kezdetben szerzetes volt, aki Budán és Krakkóban képezte magát (1523–24), utána, mint sokan mások, a wittenbergi egyetemre ment, ahol kapcsolatba került a reformátori tanokkal és magukkal a reformátorokkal. Az itt töltött idő örökre elkötelezte őt részben Wittenbergnek és hittudósainak, részben a reformációnak (később többször is megfordult a városban). Hazatérve őt is üldözték teológiai nézetei miatt, sőt többször is börtönbe került, ezért aztán folyton menekülnie kellett (ittthon is, külföldön is). Rövid ideig Kassán volt lelkész, utána Németországban bolyongott és könyve kiadásán fáradozott. Aztán Miskolcon működött lelkészként, de csak rövid ideig, mert elűzték onnan. Több főúr is védelmébe vette (Nádasdi Tamás, Perényi Péter, Serédi Gáspár), mígnem a negyvenes évek elejétől az új tanokat szabadabban lehetett hirdetni. Ezt már Drágfi Gáspár védelme alatt tette, s valósággal belevetette magát a hazai teológiai disputákba. Sokan biztosra veszik, hogy a Partium reformációját elindító *Váradai tételek* pontjait ő írta meg 1544-ben. Azt is mondják, hogy ekkortájt debreceni lelkész is volt, de nem sokáig, mert 1545 elején eltávozott az élők sorából. Lexikális adatok ezek, némileg tematikus csoportosításban. Kitűnik belőlük, hogy életpályája sok hazai reformátoréhoz hasonló ívet írt le. Mindazonáltal néhány életkörülmény okot ad arra, hogy életének stációit szélesebb összefüggésbe helyezzük.

PEREGRINÁCIÓ ÉS REFORMÁCIÓ

Dévai életét alapvetően a több szakaszban végzett egyetemi tanulmányok határozták meg, elsősorban a Wittenbergben töltött többrendbeli stúdium. A külföldi egyetemjárás nem a reformáció találmánya, létezett már a középkorban is. Csakhogy a 16. század előtt nem vált mozgalommá, hiszen kevesek kiváltsága volt: csak a tehetősebb klerikusok engedhették meg magunknak a hosszabb ideig tartó külföldi tanulmányutat. Az egyetemek nem versengtek egymással a diákokért, tehát ösztöndíjrendszer sem alakult ki, így aztán bő hozamú egyházi stallum kellett annak, aki nem elégedett meg a hazai soványka oktatással, és valamilyen külföldi egyetemre pályázott. A reformáció kora – épp Dévai peregriná-

ciója idején – e téren is komoly változásokat hozott, bár tény, hogy az egyetem önmagában ezeket nem tudta volna előidézni. Másra is szükség volt.

Wittenberg egyeteme ekkor épp fénykorát élte. Bölcs Frigyes a 15. század végén kezdett hozzá a város kiépítéséhez, és 1502-ben megalapította egyetemét, görög nevén a Leucoreát (valójában Wittenberg görög fordítása: leukos – fehér, oros – hegy). Az egyetem a késő középkori intézmények szokványos életét élte addig, amíg 1511-ben Luther oda nem került. Ennek persze csak később lett jelentősége, bár a Luther nevéhez kapcsolódó tan már ekkor elkezdett formálódni (elsősorban a *Zsoltárok könyve*, a *Római levél*, a *Galata-levél* és a *Zsidókhoz írt levél* magyarázatainak elkészülésével).

Az egyetem nagy attrakciója tehát Luther lett, miután közzétette, talán épp az egyetemen, akadémiai vitapontokként – és nem a nagyközönség számára – a 95 tételt. Ennek lett később jelképes megjelenítése a „templomkapu” és a „kalapácsütések” (egyébként a nagyközönség nem a latinul írt tételsorból ismerte meg tanait – Németországnak ekkortájt a legóvatosabb becslések szerint is alig 10%-a tudott írni-olvasni és értett latinul –, hanem abból a német nyelvű prédikációjából, amelyet a következő évben publikált). Luther hírnevének növekedésével az egyetem a protestantizmus szellemi műhelyévé vált, ahová ezrével sereglettek a diákok Európa minden zugából – Magyarországról és Erdélyből is. Melanchthon haláláig (1560) félezernél is több erdélyi és magyarországi diák fordult meg itt, és az eltöltött hosszabb-rövidebb idő alatt közvetlenül is megismerkedett a reformatori tanokkal, s így a peregrináció a reformáció tanainak bő hozamú csatornájává vált.

DÉVAI ÉS A HUMANISTA MELANCHTHON

A humanista reformátor szintagma akár ellentmondásos is lehet, ha a két kifejezés lényegét nézzük, mert a reformáció és a humanizmus kizárják egymást. Sokan úgy vélik, hogy a reformáció voltaképpen a humanizmus vívmánya, mert annak egyházi lecsapódása. Ha azonban megnézzük a két jelenség lényegét, nem nehéz rájónnunk, hogy csak nagyon kevés közülük van egymáshoz, és azok sem lényegiek. A humanizmus középpontjában az erős és tö-

kéletes ember áll (innen a neve is), és körülötte forog minden. A reformáció középpontjában viszont minden ott van (Krisztus, a megváltás stb.), csak az ember nincs: itt az ember gyenge és esendő. Ha a reformáció élt volna a képi ábrázolással, akkor a falfestményeken úgy jelenítette volna meg az embert, mint a középkor: gyengének, esendőnek, kiszolgáltatottnak.

A középkor nem azért ábrázolta az embert aránytalan torzszülöttként, mert híján volt tehetséges festőművészeknek, hanem azért, mert az egyház és a Szentírás tanítását vitte fel a falra – ha már a falfestményt a szegények bibliájának szánta. A reformáció természetesen nem a humanizmus emberábrázolását vette át, tehát nem ebben van a kettő kapcsolata. A humanista reformátorok szemlélete sem volt humanista. Azért lehet őket mégis ezzel a két ellentmondásos kifejezéssel illetni, mert igen szolid klasszikus képzettségre, nem utolsósorban nyelvismertre tettek szert (amely igen felértékelődött a reformáció idején), és ők képezték a korabeli klerikustársadalom elit rétegét. Igen érdekes, de talán nem meglepő, hogy a reformátorok elsősorban soraikból kerültek ki.

A humanista Melanchthon példázta ezt a leginkább. Klasszikus műveltsége mellett nagy erőssége volt a görögnyelv-ismeret. Luther így nevezte: „a kis görög”. Humanizmusa abban mutatkozott meg leginkább, hogy az egyetemen számtalan klasszikus író elemzett. Ezt az örökséget ma a *Corpus Reformatorum* négy hatalmas kötete őrzi. Cicero, Démoszthenész, Xenophon, Euripidész, Vergilius csak néhány klasszikus szerző, akiknek műveivel megismertette diákjait. Dévai igen közvetlen baráti kapcsolatot tartott fenn vele – szinte egykorúak voltak –, s ez a kapcsolat nem múlt el nyomtalanul. E tekintetben az is releváns lehet, hogy ismeretségük épp abban az időszakban épült ki, amikor Melanchthon és Luther viszonya kritikus fázisba jutott.

Vannak, akik azt állítják, hogy a két német reformátor barátsága mindvégig töretlen maradt, és úrvacsorai tanításuk is minden tekintetben megegyezett. Azért hadd utaljunk arra, hogy Melanchthon mégiscsak megváltoztatta az *Ágostai hitvallás* úrvacsorai cikkelyét, körülötte mégiscsak kialakult az a tanítványi sereg, amelynek tagjait filippistáknak nevezték, és akik bizonyos tekintetben más teológiai meggyőződésen voltak, mint Luther köve-

tői. 1544-ben Melanchthon keserűen írta egyik barátjának, hogy kénytelen lesz elválni Luthertől, ha becsmerli Bucernek a kölni reformációról írt munkáját, majd ugyanabban az évben közölte egy másik barátjával, hogy igen sok oka van elköltözni a városból. A viszony megromlása mögött biztosan ott van az ő úrvacsorai tanítása is. Ennek részleteit viszont hiába keressük kiadott munkáiban, mert ezekben az úrvacsoráról csak gyönyörű, szinte hitvallássá csiszolt tételek szerepelnek, de megtalálhatjuk leveleiben, mert ez a műfaj már alkalmasabb volt a részletek kifejtésére.

Miért fontos Melanchthon úrvacsoratana? Azért, mert Dévai teológiai meggyőződésével kapcsolatosan sok szó esik arról, hogy élete vége felé elszakadt Luther szigorú értelmezésétől, és helvét irányba fordult. Erdélyben és a Tiszántúlon azt tapasztaljuk, hogy általában Melanchthon magyar tanítványai fogadták el a svájci tanokat. Az erdélyi lelkészek között a 16. század hatvanas éveiben nemzetiségi törésvonal mentén szakad ketté a reformáció: a szászok megmaradtak Luther tanítása mellett, a magyar lelkészek pedig a helvét tanítást választották. Történt mindez egy olyan reformatori közösségben, amelynek tagjai valamennyien a wittenbergi egyetemen tanultak. Csakhogy úgy tűnik, a szászok inkább Luthert, a magyarok többnyire Melanchthont hallgatták. Innen született meg és erősödött szinte meggyőződéssé a gyanú, hogy netán Melanchthonnak a mindennapi kapcsolatokban részletesebben is kifejtett úrvacsoratana ültette el a magyar peregrinusok lelkében a *media sententia* magvait (Krisztus úrvacsorai jelenlétének azt a sajátos tanát, amely a lutheri és a svájci tanítás között helyezkedik el).

Tekintettel arra, hogy Dévai igen közvetlen, sőt baráti kapcsolatot ápolt Melanchthonnal, a gyanú érthetően terelődött rá is. Valami csak lehetett a dologban, ha már Schesaeus is utal erre verses krónikájának a reformációval foglalkozó részében. Ezt írja: „S téged, híres Kálvin, nem fosztalak meg Mátyástól”, majd elismeréssel szól róla, amiért nyíltan hirdette a református tant (sic! – *doctrina reformata*) – amellyel teljes mértékben egyetértett (corde probas) – még az udvar mennyi fenyegése ellenére is, s ezzel elnyerte „az igaz hit védelmezője” (*defensor fidei sanae*) megtisztelő címet.

A FÓURAK ÉS A REFORMÁCIÓ

A mindenre elszánt reformátorok mellett Magyarország és Erdély főurai a 16. században meghatározó, szinte kulcsfontosságú szereplői voltak a reformatori tanok elterjedésének. De nem úgy, ahogyan hosszú ideig gondoltuk, vagyis a „*cuius regio, eius religio*” („*akié a birtok, azé a vallás*”) elv erőszakos alkalmazásával. A reformatori tanokat felvállaló főurak legfeljebb személyes példájukkal jártak jobbágyaik előtt, de ritkán kényszerítették őket az új tanok elfogadására. Ugyanis a reformáció nagy vívmánya az volt, hogy a helyi vallási közösség, a gyülekezet amolyan önálló jogi személylé lett, ami akkor azt jelentette, hogy szabadon dönthetett a lelkész megválasztása és elbocsátása ügyében.

Ez a demokratikus gyakorlat pedig akkor értékelődik fel, ha meggondoljuk, hogy társadalmunknak az idő tájt eléggé hangsúlyos feudális, más néven rendi szerkezete volt. A mából visszatekintve erre a jelenségre szinte hajlamosak vagyunk úgy fogalmazni, hogy a feudális társadalom áporodott levegőjét friss, demokratikus fuvallat kavarta fel. A reformátorok számára tehát nem azért volt fontos a főurak megtérítése, mert egyetlen személy áttérése számos potenciális megtérítet jelenthetett, hanem inkább azért, mert a főúr megtérése esetén birtoka biztonságos misziós terület lett számukra.

A 16. században a nemesi birtokok 40-45%-a 16 főúri család kezében volt, míg a fennmaradó 55-60% fölött több mint 1200 kis- és középnemes osztozott. A Báthori családnak csak az egyik ága több mint 4000 jobbágytelekkel rendelkezett. De Bíró Mátyás patrónusai, a Nádasdiak, a Perényiek, a Drágfiak sem maradtak le sokkal e tekintetben. Azzal, hogy a főúri és a nemesi rend a reformáció pártjára állt és iltalmat nyújtott a prédikátoroknak, illetve a reformált közösségeknek, patrónusi, magyarul védelmezői-pártfogói feladatokat látott el, amely a következő században teljeseedik ki és válik egyre meghatározóbbá.

DÉVAI ÉS A MAGYAR NYELV

Sokan dicsérik a reformációt, amiért figyelmét a magyar nyelv felé fordította és hozzájárult az egységes magyar irodalmi nyelv kialakulásához. Méltán, mert ez pontosan így van. Valóban a reformátorok voltak az elsők, akik szakszerűen kezdték vizsgálni a nép nyelv-

TILTAKOZÁS-E A PROTESTÁCIÓ?

Gyakran előfordul, hogy a „protestáns” kifejezést a mai neolatin nyelvek újkori értelme szerint magyarázzák, mondván, hogy a reformáció valójában protestáció volt: eleink a reformáció századában a közegeházi állapotok ellen tiltakoztak, vagyis nem fogadták el, elleneztek mindazt, amit az egyház a *Szentírás* tanításán kívül hirdetett. Az 1529. évi speyeri birodalmi gyűlésen megnyilvánuló határozott és hajlíthatatlan magatartásuk indította el ezt az értelmezést, amely, lám, mélyen beivódott a mai köztudatba.

Csak hogy a szó eredeti jelentésének egyáltalán nincs köze a tiltakozáshoz. A gyűlésen tanúsított magatartásnak sem ez volt a legfontosabb jellemzője. A szónak két része van: pro (valamiért) és testor (ünnepelesen kinyilvánít, tanúsít, bizonyosságot tesz valamiről). Tehát a bátor kiállás nem tiltakozás volt valami ellen, hanem ellenkezőleg, tanúsígtétel valami mellett. Vagyis kiálltak, tanúsígtétel meggyőződésük mellett, bizonyosságot tettek róla. Amikor tehát Dévait és kortársait a protestáns igenéssel illetjük, nem a tiltakozás, hanem a bizonyígtétel valamennyiük közös tulajdonsága. Bizonyígtétel a *Szentírás*ban felismert üdvözítő igazságról.

vét. Ám ezt nem úgy kell elképzelnünk, hogy a felvilágosult humanista elit felismerte a népi nyelvben rejlő értékeket vagy kifejezőerőt, ezért aztán leereszkedett és felkarolta azt. Még csak nem is a reformáció anyanyelvi programjának mechanikus életbe léptetéséről van itt szó. Nem külső készítés munkált bennük. A felismerésnek belső indítékai voltak.

A tudatos nyelvművelés a reformáció lényegéből adódik. A reformáció lényege pedig az ige hirdetés, tehát maga az ige. Ezt kellett magyar nyelven megszólaltatniuk. Tehát mindenekelett az ige forrását, a *Szentírás*t kellett elérhetővé tenniük anyanyelven. Az említett belső indíték hitükből fakadt. Hitték azt, amit a *Biblia* utolsó szavai mondanak: aki ehhez hozzátész vagy ebből elvesz, annak kitörölletik a neve az élők könyvéből. Szembesülve a magyar

nyelv akkori fejlettségi szintjével, a *Biblia* magyartása során bizonyára sűrűn feltehetők maguknak a kérdést, hogy vajon most hozzátésznek-e, vagy épp elvesznek belőle.

Az evangéliumok egyszerűbb történeti és párbeszédei nem okozhattak különösebb gondot, de Pál apostol dogmatikai fejtegetései, keresztyén filozófiája már komoly erőpróbát jelenthettek. Alkalmasabbá kellett hát tenniük a magyar nyelvet egyrészt a közlésre, másrészt az értekező prózára. Belső motivációjuk ez lehetett: ha Isten méltónak tartotta megszólalni magyar nyelven, akkor a magyar nyelvet méltóvá kell tenni Isten ígéjéhez. Dévainak is meg kellett küzdenie ezzel a kérdéssel. Ortográfiát írt (1539), nem kevésbé azért, hogy kommunikációs csatornákat hozzon létre vagy azokat megtisztítsa és még alkalmasabbá tegye a közlésre. Ennek megírásakor is reformatori céltudatosság munkált benne.

Az olvasóhoz intézett előszónak több mint fele foglalkozik az igeolvasás fontosságával. Nehézkesen olvasható és érthető szavait hozzáigazítottuk a mai nyelvhez, és mai helyesírással közöljük: „*hogy a közösség is olvashassa a Szentírást, nagy segítséget tesznek a mi nyelvünkre fordított könyvek. De az írásra a betűnek ismerete és az olvasásnak tudása az utunk. Meg kell azért azt nekünk tanulnunk, hogy olvashassuk mindnyájan a Szentírást, tudakozhassunk Isten akarataról, és hogy ennyi sok tévelygésben légyen mihez támaszkodnunk. Továbbá ez a tudomány [...] ím, erre is hasznos, hogy egymásnak mind-egyikünk írhasson, ne kelljen minden kicsiny dologért más ember után járni.*”

Nyomában járt e tekintetben nem sokkal később Erdősi Szilveszter János is, aki ugyancsak írt magyar grammatikát, s akinek nyelvvel összekapcsolódik az első teljes *Újszövetség*-fordítás. Hogyan lett mindebből egységes irodalmi magyar nyelv? Nyilván nem egy csapásra. Várni kellett Károli Gáspár korszakos teljesítményéig, a teljes magyar nyelvű *Biblia* megjelenéséig, vagyis 1590-ig. A *Biblia*-fordítás sem a reformáció találmánya (volt nekünk a 15. században huszita fordításunk is), de azt már a reformációnak köszönhetjük, hogy a *Szentírás* magyar nyelvterületen mindenütt bekerült az iskolai oktatásba. Ebből tanult meg a kisdíák olvasni, ezt a tájnyelvet ismerte meg a Dunántúltól a Székelyföldig minden írni-olvasni tanuló nebuló, később aztán odakerült a családok asztalára,

és valóságos népkönyv lett. Tehát ez a nyelvjárás fölébe került mindegyik tájnyelvnek, amelyet Magyarország különböző tájegységeiben beszéltek, egy szóval nemzetegyesítő és -összetartó tényezővé vált.

EGYHÁZTÖRTÉNETI MILIÓ

Ha a reformáció magyarországi és erdélyi eseményorát társadalomtörténeti szempontból nézzük, a 16. századot (a 70-es évekig) két részre oszthatjuk: a helyi reformok korszaka (1556-ig) és a reformáció egyházainak kialakulása (1570-ig). Ha ugyanerre a korszakra teológiatörténeti szempontból tekintünk, akkor olyan ellipszis-ként ábrázolhatjuk, amelynek két gyűjtőpontjában két igen jelentős teológiatörténeti esemény áll: az úrvacsoravita és a Szentháromság-vita. Az első vita eredményeként a reformátori közösség kettévált, s létrejött az evangélikus (lutheránus) és a református egyház (attól függően, hogyan értelmezték Krisztus jelenlétét az úrvacsorai jegyek, a kenyér és a bor tekintetében).

A második, vagyis a Szentháromság-vita tovább fragmentálta ezennel már a magyar lelkesi közösséget, és a Szentháromságot tagadó, ún. antitrinitárius tanítással megszületett az unitá-

rius egyház, többnyire Erdélyben és a Tiszántúlon.

Említettük már, hogy Dévai élete és munkássága a helyi reformok időszkálával esett egybe, tehát nem nyúlik át a felekezeti viták időszakába. De a helvét irány térhódítását – sokak egybehangzó véleménye szerint – mégis előkészítette. Sokan sokféleképpen értelmezik Stöckel Lénárd kassai prédikátor megjegyzését, mely szerint Dévai elfordult Luthertől és a *media sententiát* kezdte hirdetni, amire ráerősít a Stöckellel kapcsolatban álló Schesaeus is, és egyenesen Kálvin tanítványának nevezi Dévait, ami talán kissé korai. De ha tényleg ő állt a *Váradai tételek* mögött – amit egyébként filológiai módszerekkel szinte igazoltak is –, akkor arra az úrvacsoratanra aztán igazán nem lehet rámondani, hogy lutheri, mert Luther soha nem mondta volna, hogy a kenyér és a bor az úrvacsorában Krisztus lelki teste és vére.

Nos, ebben a társadalom- és teológiatörténeti környezetben úgy tűnik, hogy Dévai nem a lutheri vagy a svájci, hanem inkább a melanchthoni teológiát tekinti irányadónak, mint amúgy nagyon sokan az erdélyi és magyarországi lelkészek közül. Később ennek mentén elindulva jutnak el szinte

mindannyian először Bullinger, utána Kálvin tanításáig.

VOLT-E MAGYAR KÁLVIN?

Ha a nép Dévait a megtisztelő „magyar Luther” jelzős szerkezettel illette, és ha már sokan életének utolsó éveire kötik a kálvinizmus magyarországi és erdélyi megjelenését – okkal vagy ok nélkül –, hadd tegyük fel a kérdést így is: volt-e „magyar Kálvin”? Erre két reformátorunk is jó eséllyel pályázhatott: Szegedi Kis István és tanítványa, Melius Péter. Szegedi tanítására valóban rá lehet mondani, hogy kálvini, bár alapmunkája, a *Loci communes* inkább eklektikus és nem sok eredeti vonást lehet felfedezni benne. Melius esélye tehát jelentősen megnő. Nemcsak teológiájában követte Kálvint, hanem az egyház külső szerkezetének a kiépítésében is. Igazi egyházalapító, akárcsak genfi reformátor társa, mert amikor a kálvini egyházszerkezeti modell eljuttott hozzánk és azt nem sikerült maradék nélkül beilleszteni a feudális/rendi társadalom szerkezetébe (hiszen Genfben polgári demokratikus közegben jött létre), Melius volt az, aki a reformátori alaptanítás megtartásával mégis hozzá tudta csiszolni a magyar társadalmi viszonyokhoz. ♦

A BIBLIA A MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZETBEN

VÁRKERT BAZÁR
Testőrpalota

ÉG ÉS FÖLD KÖZÖTT

A kedvezmény a kiállítás teljes árú belépőjére érvényes. Használja a RubRef2017 kuponkódot a varkertbazsar.hu oldalon jegyvásárláskor, vagy mutassa be a kupont 2018. 01.14-ig.

20% RUBICON OLVASÓI KEDVEZMÉNY!

REFORMÁCIÓ 500

KOGART KIÁLLÍTÁSOK

VÁRKERT BAZÁR

DEBRECENI REFORMÁTUS HITUDOMÁNYI EGYESÜLET

LMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA